

DEL PORTUGUÈS AL CATALÀ: APUNTS PER A UNA TEORIA DE L'OPTIMITAT EN TRADUCCIÓ POÈTICA

1. TRADUCCIÓ I TEORIA DE L'OPTIMITAT

El dubte sobre la possibilitat o la impossibilitat de la traducció es resol sempre tenint en compte què s'ha d'entendre per traducció. Quan per traducció s'entén la identitat absoluta dels elements que conformen un text en la llengua original i els elements que conformen un text en la llengua de destinació, el més assenyat és negar la possibilitat de la traducció.¹ En canvi, quan no parlem d'identitat entre els elements que conformen dos texts, sinó d'una mateixa intenció funcional a l'hora de vehicular uns continguts, el panorama s'aclareix gràcies a la laxitud amb què ara s'observen les relacions entre els elements estructurals. Aquesta unitat funcional pot ser de tipus pragmàtic² o d'interpretació d'unes estructures cognitives prelingüístiques i universals.³ I tanmateix, en qualsevol cas roman sempre una evidència: hi ha texts que es presenten com a traduccions d'altres texts i són rebuts i acceptats com a tals traduccions.⁴ És a dir, la traducció és una realitat cultural preexistent al debat teòric sobre la possibilitat de la seva existència. Una altra constatació que complementa aquesta: un text pot generar més d'una traducció acceptable per part del receptor, i això sembla cert fins i tot sense haver d'invocar diferències diacròniques o d'altre tipus entre lectors de les traduccions fetes a partir d'un mateix text original. Sigui com sigui, sembla que el terme clau aquí és «negociar», que esvaeix del tot l'horitzó impossible de la traducció perfecta, tanmateix inassolible per mor del principi més ben assentat de la lingüística moderna, l'arbitrarietat del signe. «Negociar» posa la traducció en un camp de relacions dinàmiques entre cultures i ajuda a explicar que no hi hagi mai una única traducció possible.⁵ Per això mateix, les múl-

1. Comrie (1989).

2. «The translator's task is to negotiate the pragmatic meaning of the ST [= Source Text] and establish its coherence as well as to re-negotiate this meaning into a TL code» (Emery 2004:146).

3. Seiler (1995).

4. Evidència que permet a Chesterman fer una definició gairebé tautològica de la traducció: «any text that is accepted in the target culture as being a translation» (1997: 59).

5. «The economic definition of equivalence, on the other hand, enables us to focus on value as something manifested through the translation of texts in situations of contact between interre-

tiples opcions que s'obren davant el traductor fan que la seva tasca sovint sigui més la de descartar que la de cercar. Pym (1992) ho expressa així:

The obstinate presence of the Y⁶ text thus makes it difficult to maintain any strong notion of equivalence while translating. This is one of the reasons why individual translators tend not to believe too enthusiastically in equivalence and may indeed privately shun it as an unnecessary falsehood. The basis of comparison is all too available; the translator knows how many alternative TTs have been suppressed or could prove superior in the future. In sum, translators as individuals might well be in a position to claim that their actual activity has nothing to do with equivalence at all. But is this position of importance to anyone except individual translators?

Segons les necessitats del lector, els gusts del moment, l'estil del traductor o qualsevol altra circumstància una traducció és preferible a una altra. No hi ha, doncs, traducció perfecta en un sentit estàtic i immutable; hi ha traducció òptima en cada cas. És la conclusió a què arriba Song (2005: 310) amb l'ajuda de Ke (1999):

Translation is no longer something that can be looked upon as either possible or impossible but it must indeed be recognized as «a process in which the perfect or, to be more exact, the optimal solution ... is (and should be) always pursued by the translators», as can indeed be attested by «the practice of translating and re-translating famous literature throughout the ages» (Ke 1999: 296-7).

Aleshores traduir és negociar significat i dotar-lo d'una forma acceptable en la llengua de destinació, però sempre hi ha més d'una manera possible de fer això, i el traductor ha d'optar. Em sembla segur que el traductor no pren una forma o una altra de manera aleatòria. Deu tenir uns criteris més o menys explícits (això no importa) que el fan obrar amb una certa coherència a l'hora d'avaluar les opcions possibles. Ben mirat, el procés intern d'avaluació d'aquestes opcions no deu ser gaire diferent del mecanisme que la Teoria de l'Optimitat (Prince / Smolensky 1993; McCarthy / Prince 1993) proposa per al funcionament de la fonologia, i en general de la gramàtica. La TO proposa un nivell subjacent morfològic —input— i un nivell superficial o fonètic —output—. Una funció de generació —Gen— proposa formes «candidates» a representar a l'output les formes de l'input (les diferències són necessàries per assolir un nivell màxim d'economia en les formes lèxiques). Les formes candidates són avaluades per una funció d'avaluació —Aval— que registra les violacions de principis generals en què incorre cada forma. Aquests principis generals ho són per a totes les llengües, només que poden mantenir entre ells relacions de prelació diferents en cada llengua, de manera que —a tall d'exemple— davant un mateix problema —v. gr. un excés de

lated cultures. Equivalence is to be understood as emerging from active interrelations, determined by what translators actually do, and not by abstract comparisons between falsely discrete and passive systems» (PYM 1992).

6. Y = Text original just abans de ser traduït.

consonants— dos sistemes poden optar per solucions diferents —epèntesi vocàlica o elisió consonàntica. Al final, la forma elegida és sempre la menys costosa. Ja que els teòrics de la traducció han començat a parlar de formes òptimes, hem intentat aplicar la Teoria de l'Optimitat a l'anàlisi de traduccions.⁷ És important entendre que no es tracta de receptes per traduir, ni tan sols d'establir criteris d'avaluació (en sentit tradicional) de traduccions, sinó d'entendre, per comparació entre el text original i el text traduït, el procés de selecció d'opcions que ha fet el traductor i, a tot estirar, proposar la inclusió d'una determinada traducció en un determinat tipus. Les propostes tipològiques que feim s'han d'entendre com a necessàriament flexibles i definides inductivament a partir de les jerarquies de principis observables en les solucions adoptades pel traductor. Establert el paral·lisme entre la TO i el mecanisme d'anàlisi que ara proposam, caldrà tenir en compte quins són els criteris que farem servir a l'hora de comparar textos. Classificam les restriccions a aplicar en grups:

F/CONTINGUT:

- ID:** un element de l'output que es correspongui amb un element de l'input ha de ser-ne equivalent.⁸
- MAX:** cada element de l'input s'ha de correspondre amb un element de l'output.
- DEP:** cada element de l'output s'ha de correspondre amb un element de l'input.⁹

F/Grammar:

- ORD:** tant com ho permeti la gramàtica de la llengua de destinació, els elements de l'output han d'aparèixer-hi en el mateix ordre en què apareixen a l'input.
- SIN:** les relacions sintàctiques a l'input han de preservar-se a l'output.

F/VERS:

- F/METRE:** el metre de l'output ha de reflectir el metre de l'input.
- F/RIMA:** l'estructura rímica de l'output ha de reflectir l'estructura mètrica de l'input.

7. Dols / Sampol (2005), Dols (2006).

8. En general, es refereix a identitat semàntica, encara que entre llengües pròximes sovint es pot especificar si hi ha violació d'identitat lèxica amb manteniment de la identitat semàntica.

9. Aquestes tres restriccions combinades poden retornar-nos a les quatre relacions bàsiques entre texts basades en la quantitat i el material semàntic de Pym (1992): expansió, abreviació, addició i elisió, les dues primeres basades en diferències de quantitat sense alteració semàntica i les dues darreres basades en diferències de quantitat i significat.

F/RITME: l'estructura rítmica de l'output ha de reflectir l'estructura rítmica de l'input.

ALINEAU: cada vers de l'output ha de dur el mateix contingut que el vers corresponent a l'input.

M/GRAMÀTICA:

Per a cada restricció de fidelitat hi ha una restricció de marcatge que exigeix respecte a la tradició literària de la llengua de destinació.

M/VERS

Per a cada restricció de fidelitat hi ha una restricció de marcatge que exigeix respecte a la tradició literària de la llengua de destinació.

La diferència entre «traducció perfecta» i «traducció òptima» és que la primera, si existís, respectaria totes les restriccions alhora, mentre que la segona en respecta algunes a força de violar-ne d'altres (v. gr., es viola la identitat semàntica per mantenir el metre, o al contrari). Aquest punt de flexibilitat és el que cal retenir: l'ordenació jeràrquica d'aquestes restriccions ens ha de donar el tipus de traducció. Una primera aproximació teòrica ens retorna la distinció ben coneguda de traducció subsidiària / traducció substitutòria (Nord 1997), o traducció oberta / coberta (House 1977), o unes altres tipologies basades en la voluntat de presentar el nou text com a ajuda per llegir l'original o com a text literari autònom, per bé que d'autoria reconeguda. D'aquesta manera,

M/Restriccions >> F/Restriccions → traducció substitutòria
F/Restriccions >> M/Restriccions → traducció subsidiària.

Naturalment, els tipus de traducció poden ser molts més i, sense necessitat d'establir una tipologia fixa, podem guiar-nos per les restriccions proposades (i moltes d'altres que es puguin proposar) per fixar amb més detall els tipus amb què ens puguem trobar.

2. LES TRADUCCIONS PORTUGUESES DE JOAN ALEGRET

Joan Alegret Llorens (Barcelona, 1941), professor de literatura catalana prou conegut per les seves aportacions a l'estudi de totes les èpoques de la nostra literatura, és traductor en vers del portuguès, del francès i, de manera indirecta, del japonès. Aquí ens interessem particularment per les seves traduccions de sonets portuguesos, que, agrupats, formen la col·lecció més extensa en català. En total es

tracta de 146 sonets traduïts entre 1978 i 2001, més de la meitat dels quals (81) resten encara inèdits. Els publicats han aparegut sempre en revistes. En concret:

- (1) Luís Vaz de Camões, «Sonets». *Cairell*, 6 (novembre de 1980), pàgs. 30-37. [vuit sonets].
- (2) Joan Alegret, «Poetes barrocs portuguesos». *Quaderns de Ponent*, 2 (hivern de 1980), pàgs. 51-69. [vuit sonets: un de Francisco Rodrigues Lobo, 1 de Tomás de Noronha, dos de soror Violante do Céu, un d'António Barbosa Bacelar, un de frei António das Chagas i dos de Francisco de Vasconcelos Coutinho].
- (3) Joan Alegret, «Vuit sonets pre-romàntics del portuguès». *Faig*, 13 (1982), pàgs. 15-23. [un de João Xavier de Matos, dos de Francisco Manuel do Nascimento, dos de D. Leonor de Almeida de Portugal, Lorena e Lencastre i tres de Manuel Maria Barbosa do Bocage].
- (4) Joan Alegret, «Un sonet d'Ângelo de Lima (1872-1921)». *Pandrossou*, 0 (gener de 1987), pàg. 7.
- (5) Joan Alegret, «Sonets de l'Arcàdia Lusitana». *Estudis Baleàrics*, 42. *Homenatge a Guillem Cabrer (1944-1990)* (gener-abril de 1992). [14 sonets: quatre de Pedro António Correia Garção, quatre de Domingos dos Reis Quita i sis d'António Dinis da Cruz e Silva].
- (6) Joan Alegret, «Sonets portuguesos de l'època filipista (1580-1640)». *Estudis Baleàrics*, 44-45. *Homenatge a Josep M. Llompart (1925-1993)* (novembre-desembre de 1993), pàgs. 187-196 [un de Duarte Brito, dos de Baltazar de Brito e Andrade, dos de Fernando Rodrigues Lobo Soropita, seis de Francisco Rodrigues Lobo i tres de Tomás de Noronha, amb un sonet de cadascun dels dos darrers autors citats repetits de (2)].
- (7) Joan Alegret, «Sonets portuguesos cinccentistes». *Estudis Baleàrics*, 46. *Homenatge a Jaume Vidal Alcover (1923-1991)* (maig-agost de 1993), pàgs. 113-122 [dos de l'Infante D. Luís, sis de Luís Vaz de Camões i sis d'António Ferreira].

Per a aquest treball hem elegit tres d'aquests sonets, en concret, «Transforma-se o amador na coisa amada», de Camões (editat a (1)), «Claros olhos azúis, olhos fermosos», de Fernando Rodrigues Lobo Soropita (editat a (6)), i «Soneto a uma rosa que caiu a Sílvia dos cabelos, onde a trazia e veio à mão de Lisardo», de Baltazar de Brito e Andrade (editat també a (6)).

3. ANÀLISI

Oferim a continuació les anàlisis de violacions de restriccions de les versions d'Alegret i, per contrast, de versions «planes», sense versificar.

«Transforma-se o amador na coisa amada»
Lúis Vaz de Camões (1524-1580)

Transforma-se o amador na cousa amada, por virtude do muito imaginar; nã tenho, logo, mais que desejar, pois em mim tenho a parte desejada.	Transforma s l'amador en la cosa amada per la virtut del molt imaginar; no tinc, llavors, res més a desitjar, car tinc en mi la part tan desitjada.	*M/SINT *SINT, *DEP, *F/ACC2 *DEP *ORD, *DEP, *F/ACC2
Es transforma l'amador en la cosa amada per virtut de molt imaginar; no tenc, doncs, més a desitjar, car en mi tenc la part desitjada.	Es transforma l'amador en la cosa amada per virtut de molt imaginar; no tenc, doncs, més a desitjar, car en mi tenc la part desitjada.	*METRE, *F/METRE, *ACC2, **F/ACC2 *METRE, *F/METRE, *ACC2, *F/ACC2 *METRE, *F/METRE, *F/ACC2 *METRE, *F/METRE
Se nela está minh'alma transformada, que mais deseja o corpo de alcançar? Em mi somente pode descansar, pois consigo tal alma está liada.	Si l'ànima ja en ella s'és mudada, ¿què més mon cos desitja d'abastar? Tan sols en si mateix pot descansar, car és amb ell tal ànima nuada.	*SINT, *ORD, *MAX, **DEP, *IDLEX, **F/ACC2 *ORD, *DEP *ORD, *DEP, *IDLEX *ORD, **F/ACC2
Mas esta linda e pura semideia, que, como um acidente em seu sujeito, assi co a alma minha se conforma,	Si en ella està la meua ànima transformada què més desitja el cos d'abastar? En mi solament pot descansar, car amb ell tal ànima està lligada	*METRE, *F/METRE, *ACC2, *F/ACC2 *METRE, *F/METRE *METRE, *F/METRE, *ACC2, *F/ACC2 *ACC2, *F/ACC2
está no pensamento como ideia: [e] o vivo e puro amor de que sou feito, como a matéria simples busca forma.	Però la bella i pura semideia que, tal com l'accident en son subjecte, així ja amb la meua ànima es conforma,	*MAX *IDLEX, *DEP *ORD, *DEP, *F/ACC2
está no pensamento como ideia: [e] o vivo e puro amor de que sou feito, como a matéria simples busca forma.	Mes aquesta bella i pura semideia, que, com un accident al seu subjecte, així amb l'ànima meua es conforma	*METRE, *F/METRE, **ACC2, ****F/ACC2 *RIMA(a), *F/RIMA(a) *METRE, *F/METRE, *F/ACC2
está no pensamento como ideia: [e] o vivo e puro amor de que sou feito, como a matéria simples busca forma.	s'està en el pensament com una idea; i aquest meu viu amor—pur sens defecte— com matèria simple cerca forma.	*DEP, *F/ACC2 **SINT, ***DEP **MAX, *F/ACC2
está no pensamento como ideia: [i] el viu i pur amor de què som fet com la matèria simple cerca forma	s'està en el pensament com idea [i] el viu i pur amor de què som fet com la matèria simple cerca forma	*METRE, *F/METRE, *F/ACC2 *RIMA(a), *F/RIMA(a) [*METRE, *F/METRE, **ACC2, **F/ACC2 si hi ha hiat]

LITERAL: *(F/M) CONTINGUT (0), *(F/M) GRAMÀTICA (0) >> *M/VERS (18/21) >> *F/VERS (25/28)
ALEGRET: *M/VERS (0) >> *M/GRAMÀTICA (1) >> *F/VERS (9) >> *F/GRAMÀTICA (10) >> *F/CONTINGUT (19)

«Claros olhos azúis, olhos formosos»

Fernando Rodrigues Lobo Soropita (segle XVI)

Claros olhos azúis, olhos formosos, que o lume destes meus escureceste, olhos que o mesmo Amor de amor venceste, com vivos raios sempre vitoriosos;	Clars ulls blaus, ulls benignes, ulls formosos, que la llum d'aquests meus en nit desféreu, ulls que el mateix amor d'amor vencéreu amb vívids raigs tostemps vitoriosos;	**DEP, **F/ACC2 **SINT, *DEP, *ID, ***F/ACC2 **IDLEX
Claros olhos azúis, olhos formosos, que o lume destes meus escureceste, olhos que o mesmo Amor de amor venceste, com vivos raios sempre vitoriosos;	Clars ulls blaus, ulls formosos, que la llum d'aquests meus enfosquíreu, ulls que l'Amor i tot d'amor vencéreu, amb vius raigs sempre vitoriosos;	**METRE, *F/METRE, *F/ACC2 **METRE, *F/METRE, **F/ACC2, *RIMA(a), *F/RIMA(a) **RIMA(a), *F/RIMA(a) **METRE, *F/METRE, *F/ACC2
Olhos serenos, olhos venturosos, que ser luz de tal gesto mereceste, ditos em render quanto rendestes, e em nunca ser rendidos mais ditosos;	ulls serens, ulls suaus, ulls venturosos, que esser llum de tal gest bé meresquíreu, joiosos en rendir tot quant retéreu i en mai no ser rendits molt més joiosos;	**DEP, *F/ACC2 **DEP *IDLEX, *F/ACC2 **DEP
Que morra eu por vos ver, e que vos traga nas meninas dos meus perpetuamente cousa é que justamente Amor ordena.	Ulls serens, ulls venturosos, que ser llum de tal rostre meresquíreu joiosos de rendir quant rendíreu, i de mai no ser rendits més joiosos;	**METRE, *F/METRE, *ACC2, **F/ACC2 **RIMA(b), *F/RIMA(b) **METRE, *F/METRE, *RIMA(b), *F/RIMA(b) *ACC2, ***F/ACC2
Que morri jo per veure-us i que us porti a les nines dels meus eternament, és cosa que Amor mana amb tot el dret;	que mori jo per veure-us i que us porti a les nines dels meus eternament, és cosa que Amor mana amb tot el dret;	*F/ACC2, *F/RIMA(a) *IDLEX, *F/RIMA(b) *SINT, **ORD, *IDLEX, *F/RIMA(c)
Mas que de vós não tenha mais que a pena, com que Amor tanta fé tão mal me paga, nem o diz a razão nem o consente.	Que mori jo per veure-us i que us dugui a les nines dels meus perpetuament cosa és que justament Amor ordena.	*F/ACC2, *RIMA(c), *F/RIMA(c) [*METRE, *F/METRE si hiat] [*METRE, *F/METRE, *ACC2, ***F/ACC2, si hiat]
Mas que de vós não tenha mais que a pena, com que Amor tanta fé tão mal me paga, nem o diz a razão nem o consente.	mes que de vós tan sols penats reporti, amb que l'Amor em paga malament, no m'ho diu la raó ni m'ho permet.	**SINT, *ORD, *MAX, **ID, *F/RIMA(c) *SINT, *ORD, **MAX, *DEP, *F/ACC2, *F/RIMA(a) *SINT, *DEP, *ID, *F/RIMA(b)
Mes que de vós no en tengui més que la pena, amb que Amor tanta fe tan malament em paga, ni ho diu la raó ni ho consent.	Mes que de vós no en tengui més que la pena, amb que Amor tanta fe tan malament em paga, ni ho diu la raó ni ho consent.	**METRE, *F/METRE **METRE, *F/METRE, *RIMA(c), *F/RIMA(c) **METRE, *F/METRE, *ACC2, **F/ACC2

LITERAL: *F/M) CONTINGUT (0), *F/M) GRAMÀTICA (0) >> *M/VERS (15/18) >> *F/VERS (22/29)
ALEGRET: *M/VERS (0), *M/GRAMÀTICA (0) >> *F/GRAMÀTICA (9) >> *F/VERS (12) >> *F/CONTINGUT (22)

«Soneto a uma rosa que caiu a Sílvia dos cabelos, onde a trazia e veio à mão de Lisardo»
Baltazar de Brito e Andrade (actiu el 1597)

Sobram-lhe mil razões de estar queixosa a esta rosa pura que perdestes, pois quando da roseira a escolhestes, foi por ser entre as outras mais viçosa,	Li sobren mil raons d'estar queixosa, a aquesta rosa pura que perdréu, perquè, quan del roser vós la traguéreu, és que era enmig de totes més vistosa;	*F/ACC2 *DEP, *ID ***ID, *F/ACC2
E vendo-se colhida doura rosa, e posta no lugar onde a pusestes, ufama com la glória que lhe destes, se fez na trança douro mais formosa.	Li sobren mil raons d'estar queixosa a aquesta rosa pura que perdestes, car quan del roser l'escollires, fou perquè era entre les altres més ufanosa, i d'altra flor collida preciosa i posada en el lloc on la tinguéreu, contenta del favor que li retéreu fou —en daurada trena— més formosa;	*F/ACC2 *RIMA(a), *F/RIMA(a) *METRE, *F/METRE, *F/ACC2, *RIMA(a), *F/RIMA(a) *METRE, *F/METRE, *ACC2, **F/ACC2 *SINT, *ORD, *MAX, *DEP, *ID, **F/ACC2 *ID, *F/ACC2 *SINT, **ID **SINT, *ORD, *ID, *MAX, *F/ACC2
E agora com perder lugar tão alto, e ver-se em meu poder, tem por desgraça a ordem que tivestes em perdê-la:	I veient-se collida d'una altra rosa, i posada en el lloc on la posares, ufanosa amb la glòria que li dares, es féu en la trunyella d'or més formosa. i en perdre a hores d'ara un lloc tan alt i veure's en mans meves, per desgràcia compta ella la felix avinentesa.	*METRE, *F/METRE, **F/ACC2, *RIMA(b), *F/RIMA(b) *F/ACC2, *RIMA(c), *F/RIMA(c) *F/ACC2, *RIMA(c), *F/RIMA(c) [*F/METRE, *F/METRE si hiac] *METRE, *F/METRE, *F/ACC2, *RIMA(b), *F/RIMA(b) *SINT, *ORD, **DEP, *F/ACC2 *ALIGN, *ID *MAX, **ID
Mas um só bem lhe fica deste salto, que em vós ficava feia sua graça, e em mim por vir de vós, fica mais bela.	Mes un sol bé li resta d'aquest salt: que es feia lleitia en vós la seva gràcia i en mi de vós venint guanya en bellesa.	*F/ACC2 *SINT, *ORD **SINT, *ORD *METRE, *F/METRE *METRE, *F/METRE, *ACC2, ***F/ACC2 *METRE, *F/METRE, *RIMA(d), *F/RIMA(d)

LITERAL: *(F/M) CONTINGUT (0), *(F/M) GRAMÀTICA (0) >> *M/VERS (15/16) >> *F/VERS (30/31)
ALEGRET: *M/VERS (0), *M/GRAMÀTICA (0) >> *F/VERS (7) >> *F/GRAMÀTICA (13) >> *F/CONTINGUT (19)

4. CONCLUSIÓ

El sistema presentat permet analitzar traduccions en vers i situar-ne amb precisió l'allunyament des de l'original, no només en grau, sinó també en direcció. En el cas de les traduccions portugueses de Joan Alegret s'observa un rigorós respecte al vers i la gramàtica de la llengua de destinació, que es col·loca per damunt el respecte a la fidelitat de la construcció del vers en la llengua original i molt per damunt el respecte al contingut semàntic. En resum, ens trobam davant un traductor que parteix de l'estudi de sonets portuguesos per crear poemes perfectament assumibles en la seva tradició literària.

NICOLAU DOLS
Universitat de les Illes Balears

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- CHESTERMAN 1997: Andrew Chesterman, *Memes of Translation*, Amsterdam, John Benjamins.
- COMRIE 1989: Bernard Comrie, «Translatability and language universals», *Belgian Journal of Linguistics*, 4: 53-67.
- DOLS 2006: Nicolau Dols, «Comparing structures in verse translation», *Actes de la Jornada Orgull i prejudici en la traducció literària al català*, Liverpool-Manchester (en premsa).
- DOLS / SAMPOL 2005: Nicolau Dols i Gabriel Sampol, «La teoria de l'Optimitat en l'anàlisi de traduccions. Dos exemples a partir d'*Os Lusíadas*», *Actes del Primer Col·loqui de l'Associació de Lusitanistes de l'Estat Espanyol*, Palma (en premsa).
- EMERY 2004: Peter G. Emery, «Translation, equivalence and fidelity. A pragmatic approach», *Babel*, 50/2: 143-167.
- HOUSE 1977: Juliane House, *A Method for Translation Quality Assessment*, Tübingen, TBL Verlag Gunter Narr.
- KE 1999: Ping Ke, «Translatability vs untranslatability: a socio-semiotic perspective», *Babel*, 45: 289-300.
- MCCARTHY / PRINCE 1993: John McCarthy i Alan Prince, *Generalized Alignment*, manuscrit, Universitat de Massachusetts.
- NORD 1997: Christiane Nord, *Translation as a Purposeful Activity*, Manchester, St. Jerome.
- PRINCE / SMOLENSKY 1993: Alan Prince i Paul Smolensky, *Optimality Theory. Constraint Interaction in Generative Grammar*, manuscrit, Universitat de Rutgers i Universitat de Colorado.
- PYM 1992: Anthony Pym, *Translation and Text Transfer. An Essay on the Principles of Inter-cultural Communication*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- SEILER 1995: Hansjakob Seiler, «Cognitive-conceptual structure and linguistic encoding: language universals and typology in the UNITYP framework», dins Masayoshi Shibatani i Theodora Bynon (eds.), *Approaches to Language Typology*, Oxford, Oxford University Press, 273-325.
- SONG 2005: Jae Jung Song, «The translatability-universals connection in linguistic typology: Much ado about something», *Babel*, 51/4: 308-322.

